

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ДІЄСЛІВ ХОДИ В ІДЕОГРАФІЧНОМУ СЛОВНИКУ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

© Середницька А., 2006

Статтю присвячено описові семантичної структури одного з найвагоміших у лексичній системі української мови семантичного поля дієслів ходи. Дієслова ходи формують найбільшу за обсягом та частотою вживання компонентів словникову статтю ідеографічного словника дієслів переміщення. Розглянуто парадигматичні (родо-видові, синонімічні, антонімічні, словотвірні) зв'язки дієслів ходи.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, conceptual field verbs of walk) and examines the related theoretical problems of its creation.

Останнім часом українські лексикографи приділяють велику увагу укладанню семантичних словників, у яких лексика організована за системним принципом: відтворено семантичні відношення між словами, виділено лексико-семантичні групи [18]. За звичай семантичні словники акцентують на одному з видів семантичних зв'язків – синонімічному, антонімічному, омонімічному, паронімічному, словотвірному. Інтегральним щодо них є ідеографічний словник, який охоплює низку найважливіших семантичних відношень, сукупність яких надає лексиці характеру цілісної системи [14; 15].

Ідеографічний словник має ономасіологічне спрямування від понять до слів. Його реєстровими одиницями є поняття (концепти), кожному з яких підпорядкована словникова стаття – множина слів, які виражають це поняття в мові. Наприклад, у ідеографічному словнику дієслів переміщення зміст концепту **Переміщатися, ступаючи ногами** розкривають лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ) *іти, блудити, блукати, брести, бродити, брѣохати, валандатися, валити, вештатися, волоктися, гуляти, дибати, дибуляти, дріботіти, копотіти, котитися, крастися, крокувати, кружляти, крутитися, кульгати, лазити, литися, лізти, лопотати, лопотіти, марширувати, плентатися, плестися, плисти, повзти, простувати, прямувати, пхатися, ринути, сипати, сипатися, сновигати, снувати, ступати, сунути, текти, теліпатися, тинятися, тиснутися, тіснитися, товпитися, тупати, тупотіти, тягти, тягтися, хлинути, ходити, цибати, чалапати, чапати, чвалати, чимчикувати, човгати, швендяти, шкандибати, шпарити* та їхні похідні *сходитися, розходитися, приходити* та ін. (всього 1025 ЛСВ разом з похідними).

Ідеографічні дослідження особливо активно проводили в останні 150 років розвитку світової лексикографії. 1852 року П. М. Роже уклав ідеографічний словник англійської мови, який витримав багато видань і переробок й не втратив своєї актуальності й досі [6]. Його найвідомішими послідовниками були Е. Блан [1], П. Буасьєр [2], Х. Касарес [2], Р. Галліг і В. фон Вартбург [5], Ф. Дорнзайф [4]. Для російської мови ідеографічні словники уклали Ю. М. Караулов [11], В. В. Морковкін [8], О. С. Баранов [7], Н. Ю. Шведова [12], а також колектив авторів під керівництвом Е. В. Кузнецової, а згодом Л. Г. Бабенко [17]. Лексика української мови, за винятком іменників, ще не була предметом ідеографічного опису [16].

Укладений нами ідеографічний словник дієслів переміщення містить 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів, які позначають поняття переміщення. Серед них вирізняються дієслова ходи, які становлять восьму частину всіх дієслів переміщення. Всього складне і

розгалужене семантичне поле дієслів *ходи* налічує 200 непохідних і 825 похідних дієслів, джерелом для відбору яких став тлумачний словник сучасної української мови [15]. Досліджувалися окремі лексико-семантичні варіанти дієслова, оскільки вони можуть стосуватися різних понять, входити до різних полів чи різних груп одного поля.

Про важливість семантичного поля дієслів *ходи* у масиві дієслів переміщення свідчить не тільки його великий обсяг, а й частота вживання його компонентів у мовленні [19]. Процес *ходи* відбувається часто і вимагає від мовців постійного використання слів на позначення саме цього виду переміщення. Він має багато видозмін, пов'язаних з особливостями поверхні переміщення, суб'єкта переміщення, швидкості, напряму тощо, тому семантичне поле дієслів *ходи* містить найбільшу кількість синонімічних рядів (всього 49) серед усіх дієслів переміщення.

Структура лексичної частини статті заснована на відповідності між змістом концепту і значеннями підпорядкованих йому дієслів. Залежно від того, наскільки точно значення дієслова відповідає змісту концепту, у статті виділено такі лексичні зони:

- зону архілексеми, значення якої адекватне до змісту концепту **Переміщатися, ступаючи ногами** (*ити* = «переміщатися» + «ступаючи ногами»). Значення архілексеми є максимально простим, узагальненим, позбавленим конотацій та емоційного забарвлення. Ознаки, з яких воно складається, є спільними для значень всіх інших дієслів поля *ходи*.

Односпрямована архілексема *ити*, яка позначає рух у певному напрямі, має три варіанти, значення яких відрізняються лексико-граматичними ознаками односпрямованості – різноспрямованості та граматичними ознаками перехідності – неперехідності: різноспрямовану неперехідну архілексеми *ходити*, односпрямовану перехідну архілексеми *вести*, різноспрямовану перехідну архілексеми *водити* [10, с. 66].

Архілексемам підпорядковані інші слова семантичного поля, семна структура яких складніша. Вони утворюють зони:

- синонімів архілексеми, значення яких, крім інтегральних ознак «переміщатися» + «ступаючи ногами», містять додаткові диференційні ознаки, що вказують на модифікації процесу *ходи*: *плетися* = «переміщатися» + «ступаючи ногами» + «повільно». За лексико-семантичними ознаками синоніми архілексеми поділено на 49 синонімічних рядів. Назва кожного з них називає диференційну ознаку, яка входить до складу значень дієслів ряду, а в дужках подано синонім-домінанту, який очолює ряд: «*Ити безцільно (віятися)*», «*Ити великою масою (товпитися)*», «*Ити далеко (плентатися)*», «*Ити дрібними кроками, швидко (дріботити)*», «*Ити з пошкодженою кінцівкою (шкандибати)*», «*Ити навпростець (прямувати)*», «*Ити нахабно, грубо, настирливо (валити)*», «*Ити нетвердою ногою (плутатися)*», «*Ити плавною ногою (плисти)*», «*Ити по воді або грузькій поверхні, утворюючи шум (чалапати)*», «*Ити повільно (плентатися)*», «*Ити розміреним кроком, по-військовому (марширувати)*», «*Ити слідом за ким-небудь (тягтися)*», «*Ити у рідині, по грузькій поверхні (бредити)*», «*Ити швидко (чимчикувати)*», «*Ити широкими кроками (цибати)*», «*Ити, коливаючись (перевалюватися)*», «*Ити потай (крастися)*», «*Ити, утворюючи шум (човгати)*», «*Ити, штовхаючись (штовхатися)*», «*Ходити безцільно (вештатися)*», «*Ходити для задоволення (гуляти)*», «*Ходити плавною ногою (плавати)*», «*Ходити повільно (повзати)*», «*Ходити у рідині, по грузькій поверхні (бродити)*», «*Ходити швидко (бігати)*», «*Ходити, не знаючи напряму (блукати)*», «*Вести силоміць (тягти)*», «*Вести, демонструючи пошану (проводжати)*», «*Водити силоміць (тягати)*» – основна частина поля;

«*Виходити назовні з труднощами (вибиратися)*», «*Виходити назовні швидко (виметнутися)*», «*Виходити назовні швидко і непомітно (вислизати)*», «*Відходити від чого-небудь (віддалятися)*», «*Входити всередину чого-небудь з труднощами (пробиватися)*», «*Входити всередину чого-небудь непомітно, швидко (прослизати)*», «*Входити всередину чого-небудь швидко (тірнати)*», «*Входити нахабно, грубо, настирливо всередину чого-небудь (пхатися)*», «*Ідучи, втрачати рівновагу (спотикатися)*», «*Ити, припадаючи на ногу (кульгати)*», «*Переступати з ноги на ногу, стоячи на місці (тупцювати)*», «*Почати швидко йти (покотитися)*», «*Приходити до якого-небудь місця (прибувати)*», «*Приходити куди-небудь (про когось небажаного, некликаного,*

несхвально) (*приволікатися*)), «Приходити куди-небудь вчасно (нагодитися)», «Приходити куди-небудь з труднощами (добиратися)», «Приходити куди-небудь невчасно, недоречно (прителіпатися)», «Приходити куди-небудь несподівано (прибиватися)», «Робити крок, ставити ногу (ступати)» – периферія поля.

- похідних архілексеми, семна структура яких, крім інтегральних ознак, містить додаткові словотвірні значення: *доходити* = «переміщатися» + «ступаючи ногами» + «до чого-небудь» і т. ін.

- похідних синонімів архілексем, значення яких містять інтегральні ознаки, диференційні ознаки синонімів і словотвірні значення: *приплестися* = «переміщатися» + «ступаючи ногами» + «повільно» + «до чого-небудь» тощо.

Від архілексеми та її синонімів можна утворювати похідні за 30 словотвірними значеннями, що вказують на просторові, часові характеристики ходи та особливості її інтенсивності [9]:

I. Просторові словотвірні значення

1. Догори (*сходити, виходити*) – донизу (*сходити*); 2. До однієї точки з різних напрямків (*сходитися*) – від однієї точки в різних напрямках (*розходитися*); 3. Всередину об'єкта (*заходити*) – назовні об'єкта (*виходити*); 4. До об'єкта (*підходити*) – від об'єкта (*відходити*); 5. Навколо об'єкта (*обходити*); 6. Повз об'єкт (*проходити*); 7. Над об'єктом, через об'єкт (*переходити*); 8. Під об'єкт (*підходити*); 9. Наштовхнутися на об'єкт (*находити*); 10. З місця на місце (*переходити*); 11. Далеко (*заходити*); 12. Долати певну відстань (*проходити*); 13. Долати якийсь простір (*переходити*); 14. За об'єкт (*заходити*); 15. Крізь що-небудь (*проходити*); 16. Туди й назад (*сходити*);

II. Часові словотвірні значення

17. Почати переміщатися (*іти*); 18. Закінчувати переміщатися (*доходити*); 19. Переміщатися якийсь час (*походити*); 20. Повторюваний рух (*попоходити*); 21. Долати певну відстань за певний проміжок часу (*проходити*); 22. Певний час (*виходити*); 23. Тривалий час (*попойти*);

III. Словотвірні значення інтенсивності переміщення

24. Інтенсивне переміщення (*розходитися*); 25. Достатньо інтенсивне, близьке до вичерпності переміщення, суб'єкт відвідав усі наперед визначені місця (*обходити*); 26. Надмірно інтенсивне переміщення, внаслідок чого воно припиняється, суб'єкт повністю задовольнився виконуваною дією або відчуває себе втомленим нею (*находитися*); 27. Надмірно інтенсивне переміщення, внаслідок якого суб'єкт досягає негативного результату (*доходитися*); 28. Дія, яка виходить за межі звичайного або допустимого (*перегулювати*); 29. Довести об'єкт до крайнього стану (*затягати*); 30. Суб'єкт втратив здатність переміщатися (*відходжувати*).

За цими ознаками ми ділимо групи похідних дієслів на підгрупи, які містять спільне словотвірне значення. Наприклад, у групі похідних архілексеми *водити* можна виділити окрему підгрупу дієслів, семна структура яких містить антонімічні словотвірні значення «переміщатися всередину чого-небудь – переміщатися назовні чого-небудь»: *вводити* (*ведучи, супроводжуючи, примушувати або допомагати зайти куди-небудь, в межі чогось*), *заводити* (*супроводжуючи, допомагати кому-небудь або примушувати когось увіходити, підходити і т. ін. куди-небудь, кудись*) – *виводити* (*допомагати або примушувати йти із собою звідки-небудь, за межі чогось*) тощо.

Звісно, не всі дієслова, які входять до поля ходи, утворюють похідні за всіма тридцятьма словотвірними значеннями наведеного переліку. Під час досліджень дієслів ходи підтвердилася така закономірність: частовживані слова є багатозначними і утворюють велику кількість похідних. Найбільший обсяг мають словотвірні групи архілексеми та її варіантів, натомість зі зростанням конкретності дієслів зменшується кількість їхніх похідних. Так, у рідковживаних синонімів архілексеми *іти*, дієслів *цибати* (*широко ступати, високо підіймаючи ноги; пересуватися підстрибом (перев. про людину або тварину)*), *дріботити* і *дріботати* (*недок. (швидко перебираючи ногами, йти дрібними частими кроками; тупати)*), *сипати* (*неперех., розм. (прибувати у великій кількості звідки-небудь або кудись)*) похідні утворюються лише за деякими словотвірними значеннями, переважно пов'язаними з часовими ознаками початку і тривалості руху.

Отже, дієслова у семантичному полі ходи поєднують родо-видові, синонімічні та словотвірні зв'язки. У родо-видових зв'язках перебуває архілексема та підпорядковані їй конкретніші дієслова

поля, ускладнені додатковими диференційними ознаками: архілексема *іти* → дієслова *човгати* (іти + «утворюючи шум»); *прямувати* (іти + «навпростець»); *плетися* (іти + «повільно»); *кульгати* (іти + «припадаючи на ногу») тощо.

Найбільш поширеним типом зв'язку у семантичному полі є синонімія. Весь лексичний масив поля містить 49 синонімічних рядів, наведених вище; у межах окремих словотвірних груп існує синонімія однокорених похідних дієслів (*заходити, входити, доходити, приходити, підходити*), синонімія різнокорених похідних дієслів (*сходити, вибиратися, видряпуватися, вилазити, зводитися, підводиться*). У полі також присутня синонімія непохідного й похідного слова: *іти1* (*ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварин); протилежне бігти*), *проходити1* *неперех.* (*іти, пересуватися кроками; крокувати*), *переходити2* *неперех.*, розм. (*те саме, що проходити1*).

Важливим засобом організації поля є словотвірні групи, які об'єднують слова, семна структура яких містить тотожні словотвірні значення. У межах словотвірних груп також існують антонімічні пари однокорених похідних дієслів, які виникають внаслідок протиставлення словотвірних значень: *підходити, приходити, доходити – відходити* тощо.

1. Blanc Elie. *Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, etencyclopédieque. Classification naturelle et philosophique des mots, des idees et des choses.* Lyon, Vitte, 1899. – P.2. – 1603 p.
2. Boissiere P. *Dictionnaire analogique de la langue francaise.* Paris, 1862.
3. Casares Julio. *Diccionario ideologico de la lengua espanola.* Barselona, 1951. – 351 p.
4. Dornseiff Franz. *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.* Berlin, New York, und Leipzig, 1970. – 925 s.
5. R. Hallig von Wartburg W. *Begriffssystem als Grundlage der lexikographie.* – Berlini Akademie – Verl, 1963. – 315 p.
6. Roget P. M. *Roget's thesaurus of English words and phrases.* Harmondsworth, 1978. – 712 p.
7. Баранов О. С. *Идеографический словарь русского языка.* – М.: ЭТС, 1998. – 840 с.
8. *Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В. В. Морковкин, Н. О. Беме, И. А. Дорогонова, Т. Ф. Иванова, И. Д. Успенская; Под. ред. В. В. Морковкина.* – М.: Русский язык, 1984. – 1186 с.
9. Москвитина Э. А. *Структура лексико-семантической группы глаголов перемещения // Ученые записки Свердловского государственного педагогического института. Вопросы лексикологии.* – 1969. – т. 97. – С. 61–68.
10. Русанівський В. М. *Дієслово – рух, дія, образ.* – К.: 1977. – 110 с.
11. *Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю. Н. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, Н. В. Михалев.* – М.: Наука, 1982. – 566 с.
12. *Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Т.2: Имена существительные с конкретным значением. Под. общ. ред. Н. Ю. Шведовой.* М.: Азбуковник, 2000. – 674 с.
13. Середницька А. *Наукова і мовна картина поняття переміщення (на матеріалі дієслів переміщення української мови) // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. Вип. 83.* – Київ: 2005. – С. 36–47.
14. Середницька А. Я. *Идеографічний словник дієслів переміщення сучасної української мови // Вісник: Проблеми української термінології.* – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2004. – № 503. – С. 67–70.
15. *Словник української мови: В 11 т.* – К.: Наук. думка, 1970–1980.
16. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. *«Идеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство.* – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.
17. *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. Под. ред. Л. Г. Бабенко.* – М.: АСТ–Пресс, 1999. – 704 с.
18. *Украинский семантический словарь: Проспект.* – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.
19. *Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2-х томах / Під ред. В. С. Перебийніс.* – К.: Наук. думка, 1981.